

A modern fizika néhány ismeretelméleti kérdéséről

(Hozzászólás egy könyvrecenzióhoz)

A Magyar Filozófiai Szemle 1967/1. száma ismertette *Az érzéki és a logikai a mikrovilág megismerésében* című írásunkat. Igen hálásak vagyunk a lap szerkesztőségének és a recenzensnek, amiért ilyen nagy figyelemben részesítették könyvünket, s egészében pozitívan értékelték ebben az igen tekintélyes filozófiai orgánumban. Pozitívan nyilatkozva a könyvről a recenzió szerzője egy sor érdekes és hasznos kritikai megjegyzést is kifejtett, melyekkel nem lehet nem egyetérteni, s melyekért nagyon hálásak vagyunk neki. A különböző elvi-kritikai megjegyzésekre adott e hozzászólásunkban szeretnénk konkretizálni és továbbfejleszteni néhány gondolatot, melyeket a könyvből fejtettünk ki, mivel ezek — úgy tűnik — kapcsolatosak a mai fizika világnézeti problémáiról folyó lényegbevágó vitákkal. Nagyon hálásak leszünk a lap szerkesztőségének, ha lehetővé teszi válaszuk publikálását.

A hatáskvantummal kapcsolatos mikrofizikai tapasztalati anyag jellegéről szóló fejezetet analízálva a recenzens ellentmond annak az álláspontnak, hogy a klasszikus és a modern fizika között nincs elvi ismeretelméleti különbség az alkalmazott kutatóberendezések helyét és szerepét illetően. Szerinte van ilyen különbség; a mikrofizikában a berendezés nem csupán közvetítő kapocs az ember érzékszervei és tudata, valamint az objektíve létező testek között, hanem aktív szerepet játszik, döntő módon befolyásolja a vizsgált objektum állapotát, s hogy a mikrovilág megismeréséből a klasszikus ismeretelméleti helyzethez képest minőségileg új helyzet adódik.

Számunkra úgy tűnik, hogy a „közvetítő kapocsként szolgál” és az „aktív szerepet játszik” meghatározásokat nem szabad egymással szembeállítani. Hiszen a klasszikus fizikában is alkalmaztak a kutatók olyan berendezéseket (közvetítő eszközöket), melyek nem voltak passzívak a vizsgált objektumhoz képest. Éppen ezek tették lehetővé a természeti jelenségek teljesebb és mélyebb megismerését.

Továbbá: a filozófiai és természettudományi irodalomban elég gyakran beszélnek a mérőberendezéseknek a mikrofizikában betöltött új ismeretelméleti szerepéről. Egyes szerzők elismerik az ilyen szerepet, mások tagadják. Látható, hogy szükséges pontosabbá tenni és részletesebben kifejteni „a mérőberendezés új ismeretelméleti szerepe” kifejezést. Ha a mérőberendezésnek a vizsgált objektumra gyakorolt hatása *intenzitását* vesszük figyelembe, úgy a mikrovilággal kapcsolatban valóban fellép a mérőberendezés sajátosan új szerepe. Ez abban nyilvánul meg, hogy adott esetben az objektum változása a mérőberendezéssel való kölcsönhatás folyamatában *mindig* lényeges, jelentős, és ettől nem lehet elválasztani. A mikrofizikai megismerés e sajátosságai könyvünkben is élesen megmutatkozik. Ha viszont ismeretelméleti különbség alatt a szerzett ismeretek objektivitásának elvesztését értjük (éppen ilyen gondolatot rejtenek „a mérőberendezések új ismeretelméleti szerepe” terminusba a pozitivisták beállítottságú fizikusok), úgy a mérőberendezés a mikrofizikában semmiféle új szerepet nem játszik. Ezzel ellentétes ítéletek semmilyen mértékben sem adódnak a mikrofizikai megismerés felfedezéseinek és módszereinek analízisából. Éppen az ilyen ítéletek megcáfolása céljából vizsgáljuk a könyben a pozitívizmus és „fizikai idealizmus” képviselőinek minden lehetséges argumentumát.

A legfontosabb ezen argumentumok közül abban áll, hogy a mikrovilágra vonatkozó ismereteinket nem lehet a mérőberendezéstől függetlenül értelmezni, hogy a mérőberendezés és a mikroobjektum között nem lehet éles határt vonni. Ez a tény állítólag annak a következménye, hogy a mérőberendezések segítségével szerzett tapasztalatok nemcsak az objektum viselkedéséről adnak számot nekünk, hanem bizonyos fokig magukban foglalják a mérőberendezés sajátosságait is, s hogy a műszer állásai (pl. a mutatók állása) nem az objektív-reális mikroobjektumokat tükrözik, hanem azt „a fizikai realitást”,

mely a mérés folyamatában jön létre. Ilyen álláspontot képviselnek H. Reichenbach, A. March és mások.¹

Könyvünkben az említett ítéleteket és következtetéseket kétségbe vonjuk. Egyebek közt idézzük D. Bohm és M. O. Omeljanovszkij érveit, melyek szerint a mikroobjektumok viselkedésének leírásánál el lehet tekinteni a mérőberendezés befolyásától, mivel a műszer felhasználásakor már eleve ismerjük az alapvető tulajdonságait.

Igaz, az idézett érvek nem veszik számításba azt a momentumot, hogy a berendezés sajátosságai a mikroobjektummal való kölcsönhatásáig ismertek. A kölcsönhatás folyamatában a műszerek is — éppúgy, mint a mikroobjektumok sajátosságai is — módosulnak, megváltoznak. Különösen jellemző ez az olyan mérőberendezésekre, melyeknek alapvető részei a korábban megismert mikroobjektumok (pi-mezon, neutron, proton stb.).

Szükséges itt megemlíteni az egyedi kísérletek elégtelenségét nézőpontunkból. Éppen az egyedi mérési aktusok vizsgálatából következett Heisenbergnek az elektronnal kapcsolatos gondolat kísérlete, mely azon állítás megalapozására szolgált, hogy az elektron viselkedése és sajátosságai nem szakíthatók el a mérőberendezéstől. Emellett azonban nem szabad elfelejteni, hogy a mikroobjektum egy második, harmadik stb. kölcsönhatásban is részt vehet. A különböző kölcsönhatások folyamán határozottan megnyilvánul a határ a mikroobjektum és a berendezés között. A mikrovilág megismerése gyakorlatilag így is történik. Tanulmányozva és analizálva a különböző kölcsönhatásokat, például az elektronnal a mérőberendezéssel való kölcsönhatását, a fizikusok alapot nyertek azon állításhoz, hogy az elektron egy fermion, amely ilyen és ilyen töltéssel, nyugalmi tömeggel stb. rendelkezik. A fentiek helyességét az atommag és a nukleonok térsztruktúrájának meghatározását célzó kísérletek alapján is meg lehetne mutatni, mikor a kutatók felhasználják a legkülönbözőbb részecskék (alfa-részecskék, elektronok, nukleonok, különböző energiájú részecskék) szóródását a magon, s ebből a vizsgált objektumnak minden tapasztalat számára közös jellemzőihez jutnak.

Úgy véljük, hogy a fenti álláspont nem mond ellent Fok koncepciójának, amint azt a recensens állítja. Fok az objektum és a mérőberendezés közötti szoros (fizikai és logikai) kapcsolatról beszélve² nyilvánvalóan egyetlen kölcsönhatást vesz figyelembe, és tovább nem megy. Emellett azt is bebizonyítja, hogy még ebben az esetben sincs alap a mikroobjektumok objektivitásának tagadására. Természetesen Fok álláspontja nem azonos a pozitivisták álláspontjával, hanem homlokegyenest ellenkezik ezzel.

Hasonló módon nehéz egyetérteni a recensenssel abban, hogy a mikrovilág tanulmányozásánál a megismerés racionális, logikai, absztrakt fokozatai jelentőségének növekedése a megfelelő okok következtében állítólag elvi-világnézeti változást jelent a makroobjektumok megismeréséhez képest. Az érzéki és logikai, az empirikus és elméleti kölcsönhatásának törvénye fő vonásaiban itt sem változott. E törvény megnyilvánul a mikrofizika megismerésében is. Durván szólva csupán az érzéki és logikai mennyiségi viszonya változott a megismerés folyamatának egészében.

A mikrofizikai kutatás tárgyának jellege (mely kutatás mélyen feltárta a világ végső lényegét) olyan, hogy az absztrakt gondolkodás szerepének növekedése, jelentőségének fokozódása teljesen törvényszerű. De bármennyire is megmutatkoznak az absztrakt gondolkodás teljesítőképessége, ez végső fokon mégiscsak az érzéki, empirikus adatokra támaszkodik. Elfogadhatjuk-e az analógia, a matematikai modellálás, az elméleti extrapoláció módszerének alkalmazását valamely elméleti következtetés létrehozásában anélkül, hogy mindenütt feltételeznénk, hogy a logikai megfontolások alapjául szolgáló adatok empirikus adatok?

Nem véletlenül győzte meg a tudományok — egyebek között a fizika — objektív fejlődésmenete a tudósokat arról, hogy az új elméleti megismerési módszerek kutatása és kiszélesítése mellett szükséges a kísérleti berendezések további tökéletesítése is. Hivatkozunk itt az egyik vezető fizikusnak, E. M. Mac-Millannak rendkívül egyértelmű szavaira: „... a kísérleti és elméleti kutatók az elemirész-fizika területén nagyon szoros kontaktusban dolgoznak. És ez mindkét félnek kölcsönösen előnyös. A teoretikusok gyakran ellátják a kísérletezőket eszmékkel, melyek közül néhány (de nem mind) önmagában is jó, s ugyancsak segítenek a kísérletezőknek az eredmények interpretálásában. Ez esetben a teoretikusok nem feledkeznek meg saját alapvető feladatukról sem, és megkísérelnek felépíteni a kielégítő elméletet, melynek keretei között sikerülhet ellentmondásmentesen

¹ H. Reichenbach: *Der Aufstieg der wissenschaftlichen Philosophie*. Berlin 1951. 206. o., A. March: *Das neue Denken der modernen Physik*. Hamburg 1957. 109. o.

² Методологические проблемы науки. А. С. С. Советского Академия наук елнскелі уілесінек аныааі. „Наука” кіадо, 1964. 234. o.

³ Экспериментальные исследования частиц. „Знание” кіадо, 1967.

leírni a részecskékre vonatkozó valamennyi ismeretünket és (mint reméljük) pontosan megjósolni a jövőbeni kísérletek eredményeit. Az ilyen elmélet-építés számára rendelkezésre álló anyag jelenleg még nagyon töredékes. Ezért nem hiszünk, hogy bármely teoretikus azt állítaná, hogy a továbbiakban jelentős haladást lehet elérni újabb kísérleti eredmények nélkül. Kísérlet nélkül az elmélet zsákutcába jut, vagy pedig az élettől elszakadt meddő ítéletekké korcsosul.”³

Az eddig mondottakból kiindulva megállapíthatjuk, hogy a mikrovilág kutatásának folyamatában ugyanazok az ismeretelméleti törvényszerűségek hatnak, mint a klasszikus fizikában. Nem létezik valamiféle új, sajátos ismeretelmélet a mikrofizika számára. Nekünk úgy tűnik, hogy a recensens az ellenkező álláspontját bizonyítva és a könyv elemzéséből általános következtetéseket levonva eltúlozta a mikrofizikai megismerésnek a makroobjektumok megismeréséhez képest fennálló sajátosságát.

Gorkij, 1967 szeptember.

G. A. Kuzminov

Még egyszer az „elidegenedés és szocializmus” kérdéséről¹

(Válasz egy vitacikkre)

A Magyar Filozófiai Szemle 1967. évi 3. száma közli Ágh Attila *Szocializmus és elidegenedés* c. cikkét *Marxizmus és elidegenülés* című 1965-ben megjelent írásomról. Ágh cikke nem egyszerűen mint recenzió íródott, hanem az 1964–65-ben lezajlott vita újrafelvételének indul. De nemcsak azért kívánok hozzászólni Ágh bírálatához, mert a Vita-róvatban jelent meg, hanem főleg azért, mert úgy látom, hogy a vitatott kérdés — az elidegenedés és a szocializmus összefüggése — tárgyalását nem viszi előbbre, hanem egy korábbi, ködös stádiumába igyekszik visszarántani, s az én vita-iratomban kifejtetteket sok vonatkozásban elferdíti. A „ködös stádiumon” azt értem, hogy az Ágh-cikk a szocialista gazdaság, társadalom egyes tényeit, kategóriáit és magát a marx-i elidegenedés-fogalmat elemzés és az összefüggések vizsgálata nélkül, tehát eltorzítva mutatja be.

Ágh az én álláspontom általános ismertetésében a következő elemeket sorolja fel: 1. Egy bizonyos dogmatikus felfogás — írja — „a fiatal Marxot szinte a marxizmus egyik kellemetlen mellékszereplőjének tekinti, aki „ellentmondásos” fejlődésével folyton csak zavart okoz, az érett Marxot viszont igyekszik néhány . . . tetszetős sémába beleszorítani, amelyek közül az elidegenedés fogalma természetesen hiányzik”. 2. Ez a dogmatizmus „elméletileg hibázott, amikor — egybeesve valamennyi átmeneti formáját, esetlegeségeit — a szocializmus adott történelmi, partikuláris formáját a további fejlesztéshez szükséges pozitív kritikai elemzés nélkül a kommunizmusig elvezető fejlődés egyetlen, átfogó formájának deklarálta”. 3. . . . csak a társadalmi valóságról alkotott adekvát kép lehet a további fejlődésnek és célkitűzéseinek alapja, . . . éppen a szocializmus fejlődése szempontjából fontos a tényleges ellentmondások feltárása . . .” Ezek után Ágh megállapítja, hogy az én könyvem „a fentiekben vitatott álláspont jellegzetes megfogalmazása”. (473–474. o.)

A tények ezzel szemben a következők. Az 1. ponthoz: A fiatal Marx műveit a könyvemben nem úgy tekintem, mint amelyek „csak zavart okoznak”, Marx műveit pedig nem úgy, mint amelyekből — a későbbi fejlődési szakaszban — „az elidegenedés fogalma hiányzik”; ellenkezőleg, a könyv első fejezetében éppen az 1844-es *Kéziratok* jelentőségét mutatom meg, a későbbi marx-i művekről szólva kifejtem, milyen — nem fő, hanem alárendelt — szerepet játszik bennük az elidegenedés kategóriája, és hogyan dolgozta ki Marx részletesebben, nagyobb konkrétsággal és tudományossággal gazdasági és politikai elméletét, filozófiáját. A 2. és 3. ponthoz: Könyvem II. fejezete tárgyalja a szocializmus történelmileg adott formájának (a Szovjetunióban és a többi szocialista országban) a gyakorlat által felvetett problémáit. — Ilyen kérdéseket tartalmaz a szocialista tulajdon és különféle formái, a munka szerinti elosztás, a szocializmusbeli ártermelés, a munkamegosztás a szocializmusban, a szocialista állam és demokrácia fejlődése; és a tárgyalás folyamán éppen a szocializmusban is meglevő (nem-antagonisztikus) *ellentmondásokat* emelem ki, továbbá utalok a szocialista országok konkrét történelmi helyzetére

¹ A szerkesztőség közli Vörös Gyula hozzászólását, bár úgy látja, hogy a vitához új nézőponttal nem járul hozzá, régi felfogását ismétli meg új érvek nélkül. A vita folytatását csak akkor tartjuk célszerűnek, ha szerzőink új érveket és kérdésfeltevéseket vetnek fel. A szerkesztőség.

(a termelőerők állapotára stb.); végül pedig mindig világosan megkülönböztetem egymástól a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti szakaszt, a szocialista majd a kommunista társadalom fokát, természetesen mindezt csak a téma — a szocializmusbeli elidegenedés problémája — vonatkozásában.

Egy előzetes megjegyzés Ágh vitaközlési módszeréről. A fiatalkori marxi írásoknak a marxista irodalomban való elhanyagolásáról szólva, Ágh a könyvből idézi a következő részt: „A marxisták sokáig kevéssé kutatták a marxi elmélet kialakulását jelző első írásokat. Ennek oka egyrészt az volt, hogy fő feladatuknak az érett marxizmust képviselő művek elemzését tartották” — és megbélyegzően hozzátesszi: „A szerző *csupán* annyit jegyez meg, hogy 'kevesebbet' foglalkoztak vele (a fiatal Marxszal — V. Gy.), azaz ezt a komoly társadalmi problematikát egyszerűen a megismerés kérdésévé degradálja” (474. o. — kiemelések — V. Gy.), *nem közli* viszont a könyvből vett idézet *folytatását*, amely így szól: „Másképp pedig az 1945 utáni nyolc-tíz évben többen tagadták az előző filozófiai (főleg a hegeli, Feuerbach) és társadalomtudományi eszméknek a marxizmus kialakulásában betöltött szerepét, és ezzel kapcsolatosan lebecsülték Marx és Engels korai írásait. A fiatalkori marxi munkák behatóbb tanulmányozását gátolta az az egyoldalú szemlélet is, amely — helyesen — hangsúlyozta ugyan, hogy a marxizmus gyökeresen különbözik az előző elméletektől, de — helytelenül — sokszor figyelmen kívül hagyta azt, hogy minden értékeset átvett belőlük.” (*Marxizmus és elidegenülés*. 9. o.)

A kérdés mármint az, hogy megállapításom *egésze* — vagyis a korai marxi írások elhanyagolásának *mindkét felsorolt oka* — kellően megmagyarázza-e a problémát? Ezen lehet vitatkozni. Egy dolog azonban bizonyos: a másik vita-fél álláspontját Ágh módjára megcsontkítva ismertetni és egyidejűleg egyoldalúsággal vádolni — az ilyen eljárást (amelynek példái még Ághnak a témáról szóló további fejtegetéseiben többször megismétlődnek) én nem is minősítem, a minősítést az olvasóra hagyom.

Vegyük a vitakérdéseket sorjában:

1. Az elidegenedés kategóriája Marx műveiben

Ágh vitába száll azzal a megállapítással, hogy az 1844-es *Kéziratokban* az elidegenedés kategóriája Marx elméletének még központi fogalma, s hogy Marx későbbi műveiben tudományosan konkrétabb, részletesebben kidolgozott kategóriákat alkalmazott, az elidegenülés fogalmát pedig a termelési viszonyok jellemzésének kiegészítésére, új oldalról való bemutatására, összefoglalására használja. Ezt a kifejtésemet úgy állítja be, hogy az elidegenedési kategória szerintem a fiatal Marx „éretlenségének” kompromittáló jele: „az elidegenedés — írja — ... Vörös szerint különben is eleve a tudományosság alacsony fokát jelenti, legfeljebb 'hipotézisnek' elegendő”; végül kimondja a súlyos ítéletet: „Vörös fő törekvése tehát az elidegenedés fogalmának tudományos diszkreditálása, noha mint az egészből kitűnik, hogy az érett Marx is használta ezt a 'tudományosan nem elég konkrét' kategóriát”. (475. o.)

A valóság az, hogy a 44-es *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* Marx még valóban mint központi kategóriát alkalmazza az elidegenülést. (Megjegyzendő, hogy Marxnál már itt is egyrészt a *munka* elidegenedéséről van szó, amely kifejeződik a magántulajdonban, a bér-munkában, a tőkében, másrészt pedig ennek az elidegenedés-fogalomnak tartalma nem szubjektív érzés, tudat, hanem *objektív, anyagi viszony*.) A *Kéziratokban* a fennálló társadalmi rendszer tudományos elemzése valóban még csak a hipotézis fokán áll. A részletesebb tudományos kidolgozás a következő évtizedek műve volt. Marx életének és munkásságának tüzetesebb elemzése azt mutatja, hogy a történelmi materializmus is, a gazdasági elméletét is több évtizedes munkával, konkrét gazdasági és történelmi anyag vizsgálata alapján dolgozta ki. Gazdasági elméletének magvát, az értéktöbblet-elméletet az 50-es évek második felében helyezte szilárd tudományos alapra a klasszikus polgári munka-értékelmélet felhasználásával és bírálatával, és a munkaerő-árura való alkalmazásával. Ebben az időben az elidegenedés kategóriája már megváltozott, kisebb szerepet töltött be. Ezt könyvemben részletesen kimutatom (lásd pl. 16—18., 56., 102., 106. o.). Hogyan függ tehát össze a hipotézis és a kidolgozott tudományos elmélet? Hasonlattal élve: ha egy festőművész egy festmény végleges elkészítéséig vázlatokat rajzol művéhez, és ezeket a rajzokat a kidolgozott műhöz képest vázlatoknak nevezzük, vajon ezzel „diszkreditáljuk”-e, művészetlenné nevezzük-e a vázlatait, az első vázlatát? Nem helyesebb-e, ha azt mondjuk, hogy ez az első vagy második vázlat megközelítés? Hasonlat nélkül. Kétségtelen, hogy Marx egész elmélete 1844-ben még kiforratlan volt; akkor a későbbi mű egyes vonásai (így pld. az elidegenedés kategóriája) élesebben domborodtak ki, a fennálló társadalmi-gazdasági rendszer elemzése még csak tudományos hipotézisek-

ből állott. Később a marxista elmélet részletesen kidolgozott tudománnyá vált, s ebben az elidegenedés kategóriájának nem központi, hanem az említett helye van meg; a központi fogalmak mások lettek: a tőke, a bér munka, az értéktöbblet, a tőkefelhalmozás stb. Ha pedig általánosítani akarunk, akkor a központi kategória a tőke, vagy a tőke fejlődése mint a fennálló társadalom mozgástörvénye. Lenin a történelmi materializmus kidolgozásáról szólva a következőképpen jellemzi ezt a folyamatot: A korai Marx-művekről ezt írja: „Már önmagában ez a gondolat — materializmus a szociológiában — zseniális gondolat volt. Egyelőre természetesen csak hipotézis, de olyan hipotézis, amely először teremtette meg a szigorúan tudományos állásfoglalás lehetőségét a történelmi és a társadalmi kérdésekben.” (Lenin: *Kik azok a „népbarátok?” Összes művei. 1. köt.* Kossuth, 1963. 125. o.) — Majd a későbbi hosszabb fejlődési szakasról és a részletes tudományos kimunkálásról ezt állapítja meg: „Mármint Marx, miután ezt a hipotézist a negyvenes években kimondta, hozzáfog az anyag tényeken alapuló (ezt nota bene) tanulmányozásához. Kiválasztja az egyik társadalmi-gazdasági alakulatot: az árugazdaság rendszerét, s ropant tömegű adat alapján (amelyeket legalább 25 éven át tanulmányozott) a legrészletesebben elemzi ezen alakulat működésének és fejlődésének törvényeit.” (Uo. 127. o.). Végül pedig: „Ma már — a Tőke megjelenése óta — a materialista történetfelfogás nem hipotézis, hanem tudományosan bebizonyított tétel...” (Uo. 128. o.)

Ághnak az a megállapítása, hogy az elidegenedés fogalmát Marxnál csak a fetisizmusra korlátozom, mégpedig az áru fétisre és a kapitalizmusbeli jövedelmek fétis jellegére, nem áll. Ezt a fenti hivatkozásból, a könyvemből világosan látni lehet: utalok arra, hogy hogyan mutatja meg a *Tőke* a munkaeszköz tőke-jellegében az elidegenülést (lásd pl. könyvem 103., 105., 106. o.). Egyébként munkabér, földjáradék és profit nemcsak kapitalizmusbeli jövedelmek, hanem a tőkés magántulajdon, a tőkés termelési és kizsákmányolási mód (az értéktöbblet-termelés és -elosztás) kifejeződései, realizálódásai is, mert magukban foglalják a munka bér munka jellegét, a termeléseszköz tőke jellegét és a föld magántulajdonát, vagyis a jellegzetes elidegenültségi viszonyokat.

Az elidegenedés-fogalom marxai használatáról szólva a legmeghökkenőbb Ághnak a szocialista társadalomra vonatkozó állítása. Ezt írja: Marx számára „a döntő felismerés az volt, ... hogy az a társadalmi-gazdasági bázis, mely a győztes proletariátusra öröklődik, maga is újratermeli az elidegenedés bizonyos formáit ... Marx már jelezte, hogy az elidegenedés meglesz a szocializmusban is, sőt ezt elméletileg részletesen meg is alapozta.” (476. o.)

Hol jelezte ezt Marx? Ágh persze ilyen marxai megállapításra nem tud hivatkozni, nem is hoz ilyen passzust Marxtól. Ahogyan próbálja tételét alátámasztani, az kb. a következő: mivel Marx a *Gothai program kritikájában* arról beszél, hogy a keletkező szocialista társadalom még magán viseli a régi társadalom anyajegyeit, ezért ezek az anyajegyek az elidegenedés bizonyos formáját hozzák létre. Ágh a fejtegetését a szocializmusbeli árutertermelés fennmaradásával kíséri meg bizonyítani.

2. Szocializmus, árutertermelés és elidegenedés

Annak a tételnek a bizonyítására, hogy a szocializmusban megvannak az elidegenedés gazdasági alapjai, fő érvel az árutertermelés fennállását említi Ágh: „Az elidegenedés történelme lényegileg az árutertermelés története, az árutertermelés viszont nem egyéb, mint az elkülönült termelők közötti sajátos közvetítésrendszer, amelynek következtében a termékek, majd a termelési viszonyok is kikerülnek az emberek ellenőrzése alól” (477. o.), és fő érvelésként a *Gothai program kritikájából* vett Marx-idézetet hozza arról, hogy egy kialakuló szocialista társadalomban munka-egyenértékek cseréje áll fenn: „Itt nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, amely az árucserét szabályozza, amennyiben ez egyenértékek cseréje.” (477—478. o.)

a) Ágh az érvelésének első menetében azt próbálja bizonyítani, hogy Marx szerint a szocialista társadalomban fennmarad az árutertermelés. Ezeket írja: „A kommunizmus saját alapjának hiányát mint az árutertermelés fennmaradását jellemzi Marx” (477. o.), „Marx tehát félreérthetetlenül kimondja, hogy a szocializmus árutertermelő társadalom...” (478. o.), „Marx tehát a szocializmus egész időszakára nézve kötelezőnek találja az árucserét ellentétben Vörössel, aki, mint emlékszünk, biztosított bennünket arról, hogy Marx szerint a szocializmusban már nem lehet szó árutertermelésről” (uo.), ehhez azután kimondja a végítéletet: „Mondhatnánk tehát azt is, hogy Vörös, az „elidegenülés a szocializmusban” tétel hívei közé elsőnek Marxot sorolhatja be, a fenti elemzés alapján azonban minden esetre furcsának tűnik Vörösnak az a megállapítása, hogy Marx szerint a szocializmusban megszűnik az árutertermelés.” (478—479. o.).

Először is tehát nézzük meg, mi volt Marx véleménye az árutertermelés szocializmusbeli sorsáról? Ismeretes, hogy Marx és Engels nem kívántak konkrét képet festeni a szocialista és kommunista társadalomról, hanem szigorúan tudományos talajon elemezték a fennálló tőkés társadalmat, kimutatták ellentmondásait, fejlődési tendenciáit, és néhol ebben az utóbbi vonatkozásban, valamint elemzés közben gondolati szembeállításul írtak a szocialista és kommunista társadalom termelési viszonyairól, társadalmi elveiről. Ami az árutertermelés meglétét vagy meg-nem-létét illeti, arra vonatkozóan Marxnál kifejezett megállapítást — ismereteim szerint — nem lehet találni. *Elemzéseiből azonban világosan kitűnik*, hogy fennáll az, amit én is írtam: *Marx szerint a szocializmusban megszűnik az árutertermelés*. Ha Ágh ezt furcsának tartja, akkor ellene hadd hivatkozzam olyan marxistákra, mint Engels és Lenin, akik világosan, kifejezetten megállapították ezt a marxi felfogást. Engels az *Anti-Dühringben* — amelynek egész kéziratát vele Marx folyamatosan megvitatta — a következőket írja: „A termelési eszközöknek a társadalom által történő birtokbavételével kiküszöbölődik az árutertermelés és ezzel együtt a terméknek a termelő feletti uralma” (MEM. 20. köt. 279. o.); Lenin pedig: „Ami a szocializmust illeti, ismeretes, hogy a szocializmus az áruvagdaság megszüntetését jelenti.” (*Az agrárkérdés Oroszországban a XIX. század végén. Művei*. 15. köt. Szikra, 1955. 131. o.) Engels és Lenin talán Marxszal ellentétben állították ezt az előrejelzésüket? Nem, és hogy valóban nem, azt a *Tőkéből* és a *Gothai program kritikájából* vett — Ágh által is hozott — marxi szöveg tüzetesebb olvasása is bizonyítja. Vegyük először a *Tőkében* az áruvetisizmussal kapcsolatos gondolati előrevetítést a szocializmusról: „Képzeljük el . . . szabad emberek egyesülését — írja Marx —, akik közösségi termelési eszközökkel dolgoznak és sok egyéni munkaerejüket öntudatosan egy társadalmi munkaerőként fejtik ki . . . Az egyesülés összterméke *társadalmi* termék. E termék egy része ismét termelési eszközzül szolgál. Ez a rész társadalmi marad. Egy másik részét azonban létfenntartási eszközként elfogyasztják az egyesülés tagjai. Ezt tehát el kell osztani közöttük. Ennek az elosztásnak a módja változik majd magának a társadalmi termelési organizmusnak a különös fajtája és a termelők megfelelő történelmi fejlődési foka szerint. Csupán az árutertermeléssel való párhuzam kedvéért feltételezzük, hogy az egyes termelőknek a létfenntartási eszközökből jutó részt *munkaidejük* határozza meg. A munkaidő tehát kettős szerepet játszana. Társadalmilag tervszerű elosztása szabályozza a különböző munkafunkciók és a különböző szükségletek helyes arányát. Másrészt a munkaidő egyszersmind mértéke annak, hogy a termelőnek egyénileg milyen hányad jut a közös munkából és ennél fogva a közös termék egyénileg elfogyasztható részéből is. Az embereknek munkájukhoz és munkatermékeikhez való társadalmi vonatkozásai itt átlátszóan egyszerűek maradnak a termelésben is, az elosztásban is.” (MEM 23. köt. Bp. 1967. 80—81. o.) Vegyük továbbá itt is figyelembe a *Gothai program kritikájából* hozott fenti idézetet — mégpedig kissé bővebben, mint ahogy azt Ágh teszi: „Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely a saját alapján *kifejlődött*, hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból éppenhogy *keletkezik*; amely tehát minden vonatkozásban, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak anyajegyeit, melynek méhéből származik. Ennek megfelelően az egyes termelő — a levonások után — pontosan visszakapja a társadalomtól, amit ad neki. Amit adott neki, az az ő egyéni munkamennyisége. Pl. a társadalmi munkanap az egyéni munkaórák összegéből áll; az egyes termelő egyéni munkaideje a társadalmi munkanap általa szolgáltatott része, az ő részesedése benne. A termelő a társadalomtól elismervényt kap arról, hogy ennyi meg ennyi munkát szolgáltatott (a közösségi alapok számára végzett munkáját levonva), és ezzel az elismervénnyel a fogyasztási eszközök társadalmi készletéből annyit von ki, amennyi ugyanannyi munkába kerül. Ugyanazt a munkamennyiséget, amelyet a társadalomnak az egyik formában adott, visszakapja a másik formában.

Itt nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, amely az árucserét szabályozza, amennyiben ez egyenértékek cseréje. A tartalom és a forma megváltozott, mert a megváltozott körülmények között senki a munkáján kívül egyebet nem adhat, és mert másfelől egyéni fogyasztási eszközökön kívül semmi sem mehet át az egyes tulajdonába. Ami azonban a fogyasztási eszközöknek az egyes termelők közötti elosztását illeti, ugyanaz az elv uralkodik, mint áru egyenértékek cseréjénél, ugyanannyi egyik formában levő munka cserélődik ki ugyanannyi másik formában levő munkával.” (Marx—Engels Vál. Műv. II. köt. Kossuth, 1963. 13—14. o.)

Mindkét szövegből *először is* világos, hogy Marx itt *nem árutertermelésről* beszél, hanem „az árutertermeléssel való párhuzamról”, *nem áruk cseréjéről* (vagyis két személy vagy közösség közötti olyan viszonyról, mely *dologban, dologi termékben*, ennek értékében testesül meg), hanem *munkák, munkaidők* cseréjéről társadalmi tulajdon alapján termelő közösségen belül, *nem áru-pénz cseréről*, hanem olyan munkamennyiség-cseréről, amelyben

a munkás *nem pénzt kap, hanem elismervényt*. Nem véletlenül hangsúlyozza Marx, hogy „a tartalom és a forma megváltozott”. Egy dolog az árucseré, és más dolog munkamennyiségek cseréjének felszámolása — az utóbbi árutermelés nélküli közösségi, szocialista termelés alapján is folyhat! *Másodszor* pedig az is világos, hogy Marx mindkét helyen nem a kommunizmus felső fokáról, hanem alsó fokáról, a szocialista társadalomról beszél, mert az egyesek munkaidejének az egyéni fogyasztás szempontjából is mérték szerepe van, a munkaidő méri azt, hogy a termelő egyénileg mekkora hányadhoz jut a közös munkából.

Engels és Lenin tehát joggal állíthatta (Marx, a marxizmus szerint), hogy a szocializmusban megszűnik az árutermelés. De ha ez így van, akkor megdől Ágh érvelésének az a része, mely szerint Marx az árutermelést és ezzel az elidegenedés meglétét is feltételezte a szocializmusban.

b) Marad a másik probléma: tény, hogy a szocializmusban fennmarad az árutermelés; mit jelent ez a tény az elidegenedés megmaradása, vagy meg nem maradása szempontjából? (Mellesleg jegyzem meg, hogy Ágh már ismert ügyeskedésével próbálja a nyakamba varrni azt, hogy szerintem a szocializmusban az árutermelés csak valamilyen „maradvány”. A módszere ugyanaz, mint a fent említett hiányos idézésnél és ferdítésnél. Könyvemben a szocializmusbeli elidegenülés-nézetek, -érzések *talaján* a szocializmus fejletlenebb gazdaságát és a sajátos történelmi körülményeket jelöltem meg. Az említett helyen ezt írtam: „Abból, hogy nincs termékbőség, fennállnak áru- és pénzkapcsolatok, továbbá sajátos történelmi körülmények (háborús pusztításból vagy más okból eredő rendezetlenségek, az ország régebbi gazdasági, kulturális elmaradottságának maradványai, az imperializmus jelenlegi gazdasági nyomása és háborús fenyegetései), ezenfelül szocialista elveket megsértének a gyakorlati állami és társadalmi vezetésben. Mindezek alkalmas talajul szolgálnak arra, hogy az emberek nézeteiben, érzéseiben, megmaradjanak vagy feléledjenek olyan jelenségek, amelyeket nevezhetünk elidegenülésnek”. (47. o.) Vagyis arról írtam, hogy az elidegenedés-tudatnak *talajul* szolgálnak olyan tényezők, mint az áru- és pénzkapcsolatok és — egyebek között — régebbi *kulturális* viszonyok maradványai. De *hogy maga az árutermelés* ilyen „maradvány”, azt *sehol sem állítom*. Sehol sem állítok olyat, hogy az árutermelés ne tartoznék a szocialista termelési viszonyokhoz, bár azt hangsúlyozom, hogy nem ezek a viszonyok a fő, döntő meghatározók a szocialista gazdaságban, hanem a társadalmi tulajdon, a közvetlen társadalmi szükségletekre való termelés, a munka közvetlen társadalmi jellege, a népgazdaság tervszerű fejlődése. De hagyjuk az ilyen — enyhén szólva — „szubjektív” beállítások körüli vitát. Azzal sem kívánok foglalkozni, hogy mik az okai az árutermelés megmaradásának a szocialista társadalomban, erről igyekeztem ismertetni könyvemben a marxista közgazdaságtan eddigi kutatásainak eredményét). Az elvi kérdés az, hogy mi a jelentősége a szocializmusbeli árutermelésnek az elidegenedés szempontjából?

Ebben a tekintetben Ágh cikke messze visszaveti a vitakérdést az elért eredmények mögé, mégpedig azért, mert ő — aki a történetiséget rajtam kéri számon — úgy próbálja bizonyítani a „szocializmusbeli elidegenedés” gazdasági alapjainak létezését, hogy az *árutermelés tulajdonságait változatlannak tekinti*; a kisárutermelést, a tőkés és a szocialista árutermelést azonosnak veszi. Könyvemben igyekeztem viszonylag részletesen rávilágítani arra, hogy melyek a *szocializmusbeli árutermelés sajátosságai* (lásd 85 — 95. o.), továbbá arra, hogy a szocializmusbeli árutermelésből adódó ellentmondások nem antagonisztikusak, és a tervgazdálkodás, valamint az értékkategóriák hozzáértő alkalmazása, a gazdaságirányítás formáinak tökéletesítése révén szocialista talajon válságok nélkül megoldhatók; rámutatok arra, hogy a szocializmusban a szocialista össznépi tulajdon alapján az árutermelés törvénye, az értéktörvény meghatározhatja ugyan egyes termékek választékát stb., de nem határozza meg a termelés fő arányait, az újratermelés bővítésének ütemét és szerkezetét, ebben a tekintetben a központi tervezés juttassa az uralkodó szerepet (és szabályozza magát a piacot is); végül arra, hogy mindezt az árutermelés viszonyai a szocialista tulajdon alapján nem képeznek gazdasági, társadalmi-rendszerbeli alapot az elidegenüléshez. — Miért rángatja hát vissza Ágh a vitát egy korábbi stádiumba oly módon, hogy az „elidegenülés a szocializmusban”-tétel alátámasztására éppen az *árutermelésnek ezeket a sajátos történelmi feltételeit figyelmen kívül hagyva próbál érvelni*?! Ha pedig vannak a szocializmusbeli árutermelés sajátosságairól szóló fejtegetéseimre ellenérvei, miért nem lépett fel velük? Nyilván azért nem, mert mindenképpen „bizonyítani” kívánta az „elidegenedés a szocializmusban” tételét; ezzel aztán a szocializmus és a kapitalizmus gazdasági rendszerét szerencsésen egy kalap alá veszi.

3. A szocializmus fejlődése és az elidegenedés felszámolása

Ágh azt akarja rámfogni, hogy azokat a jelenségeket, melyek (sajátos terminológiával) a szocializmusban „elidegenedésnek” nevezhetők, én csak tudati maradványoknak tekintem, és ezért megszüntetésükhöz is csak valamilyen megalapozatlan propaganda-munkát kívánok meg: „Az elidegenedés felszámolásának egyetlen módja tehát Vörös szerint — írja —, hogy az emberek fejéből kiverjük az elidegenedést, az, idegenség-tudat'-át. Ez a vulgáris felvilágosító magatartás — amelynek a felvilágosodás igazi nagy hagyományaihoz persze édeskevés köze van — jellemzi munkáját . . .” (480. o.); azt tulajdonítja nekem, hogy elkerülöm a szocializmus objektív ellentmondásait: „A szocializmus valóságos, objektív ellentmondásait nem vizsgálja meg alaposan, mert ez Marx nyomán az elidegenedés elismerésére készítené, ezért egész elemzése megmarad azon a síkon, hogy „vannak még hibák”; a szocializmus fókán vannak még egyenlőtlenségek, igazságtalanságok” (uo.), és ezért — mondja — az, „amit . . . Vörös nyújt, az nem a szocializmus védelme, hanem etizáló utópiája . . .” (uo.)

A valóság ezzel szemben az, hogy fejtegetéseimben túlnyomóan éppen a szocializmus ellentmondásaival foglalkozom részletesen a könyvnek az elidegenülés gazdasági alapjairól szóló részében (50—127. o.); ennek összefoglalójában (123—127. o.) rámutatok a szocializmusbeli termelők és csoportjaik gazdasági elkülönülésére, ellentmondásaira; a munkamegosztásban, a munkák jellegében, a társadalmi osztályok, rétegek, csoportok feltételeiben meglevő lényeges különbségekre, amelyek mind a termelőerők alacsony színvonalának, a termékek viszonylag korlátozott mennyiségének, a termelési viszonyok és szervezési formái tökéletlenségének következményei. Amikor a szocializmusbeli elidegenülésről szóló véleményemet bemutatja, akkor Ágh ismételtelen megcsontkítja azt, amit erről mondom. A gazdasági alapokról szóló összefoglalóban a következőket írtam: „Van-e tehát a szocializmusban elidegenülés, vannak-e az elidegenülésnek alapjai a szocialista gazdaságban? A szocialista termelési viszonyok mint társadalmi tulajdonra épülő, az egész társadalom szükségleteinek kielégítésére irányuló tervszerű gazdaság viszonyai *objektíve elidegenülés-mentesek*. Ami ebben a vonatkozásban mégis fennállhat, az a következő: a) a kapitalizmustól örökölt termelési bázis viszonylagos elmaradottságából és ezzel összefüggésben a régi munkamegosztás szervezeti feltételeiből, valamint az árutertermelés fennállásából, egyének és termelőegységek (vállalatok) gazdasági elkülönüléséből adódóan helyenként lehetségesek *viSSzaesések* a szocialista viszonyokból magántulajdonos-jellegű kapcsolatokhoz; b) a kapitalizmustól örökölt polgári és kispolgári *tudati maradványok*, szokások visszahatnak a gazdasági viszonyokra és erősíthetik a szocializmus gazdasági ellentmondásainak, fejletlenségének, elkülönültségeinek hatását. Ez a két tényezőcsoport korlátozóan hathat a szocialista gazdasági viszonyokra, gátolhatja a szocialista nagyüzemi termelés fejlődését . . . Ebben és csakis ebben az értelemben beszélhetünk az *elidegenülés maradványairól* a szocializmusban, a szocialista gazdaságban. De a szocializmusban, a szocialista termelési viszonyokban objektíve nincs meg az, ami a marx-i elidegenülés tartalma, lényege: a termékek uralma a termelők fölött, a termelőtevékenység idegensége, elidegenült viszony más emberekhez (osztályokhoz), idegen és ellenséges hatalmak uralma az emberek felett” (126—127. o.), — vagyis nem igaz, hogy én csak tudatbeli feltételekről beszéltem. Ágh b-t mond, de nem mond a-t.

A másik kérdés az elidegenülés megszüntetésének útja. Az én módszerem az, hogy vázolom a szocialista gazdaság és a szocialista állam sajátosságait, szervezeti formáit, különféle viszonyainak ellentmondásait, és ezek alapján mutatok rá a további fejlődés irányára, a termelőerők gyarapítására, a tulajdonformák tökéletesítésére, az állam további fejlődésére (pld. a szocializmusbeli munkamegosztás ellentmondásairól szólva hangsúlyozom, hogy „a megoldást — a szellemi és fizikai munka lényeges különbségének megszüntetését, a munka változatosságának és alkotó jellegének kifejlődését — az új, szocialista és kommunista anyagi-műszaki bázis kiépítése hozza meg” (123. o.) Ezzel szemben Ágh egyetlen konkrét szocializmusbeli viszonyt sem elemez. (Az árutertermelés az, amelyről részletesebben szól, de — láttuk — a szocializmusbeli árutertermelés történelmietlen beállítása megakadályozza abban, hogy megtalálja a valóságnak megfelelő fejlődési irányt.) Ehelyett nagyvonalúan csupán annyit mond, hogy „az érett Marx elidegenedés-elméletének elemzésébe most nem mehetünk bele”. (475. o.)

Ezek alapján látható, hogy melyik módszer, melyik álláspont jelenti a kettő közül a szocializmus reális továbbfejlődésének távlatát, és melyik az üres propagandát, az „etizáló utópiát”?

Az „elidegenedés a szocializmusban” tételt hirdető Ágh Attila ismételtelen összekeveri az elidegenülés marx-i fogalmát az elidegenülés pszichológiai, szubjektív magyarázatával, és megmarad az üres spekulációnál, annál a meddő általánosságnál, hogy „a

szocializmusbeli elidegenedést” meg kell szüntetni. Az ilyen felfogás, amely a meglevő társadalom gazdasági, politikai és ideológiai állapotainak elemzése helyett ezt a mindent beburkoló fogalmat alkalmazza, nem marxizmus, nem tudományos, nem proletár szocializmus, hanem valamilyen elvont polgári „demokratizmus” vagy valami újfajta „filozófikus” „igazi szocializmus”.

Vörös Gyula